

alföld

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ
KUKORELLY ENDRE
ORBÁN OTTÓ VERSEI

„ŐRÜLT JÓZANOK”
MÁRTON LÁSZLÓ
SZOMORÚJÁTÉKA

TANULMÁNY
MARKÓ BÉLA
TŐZSÉR ÁRPÁD
KÖLTÉSNETÉRŐL

NGYALOSI GERGELY
VAJDA MIHÁLYRÓL

VAJDA MIHÁLY
FILOZÓFIAI
(LÁB)JEGYZETEK

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

1994/4

alföld

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM — 1994. ÁPRILIS

<i>Orbán Ottó</i> verse: Tatayhoz	3
<i>Bertók László</i> versei: Azt akarom mondani, hogy, Azért asszony, merthogy viszik?, S hogy még egy kicsi türelem, Ide mindig kell egy atya	4
<i>Márton László</i> : Őrült józanok (szomorújáték, 1. rész)	6
<i>Borbély Szilárd</i> versei: Én annyi minde, A férfiak és nők, Amikor félek, A parkba, Azt hiszem én	38
<i>Térey János</i> verse: Termann előljáróbeszéde: Mielőtt az évszak eljön	40
<i>Kukorelly Endre</i> verse: H.Ö.L.D.E.R.L.I.N.	41

tanulmány

<i>Széles Klára</i> : Markó Béla poétikai laboratóriuma	46
<i>Elek Tibor</i> : „Milyen rend az, amelyet a vers ír?” (Tózsér Árpád költészete a nyolcvanas években)	56

szemle

<i>Keresztury Tibor</i> : Fekete fákllyafény (Orbán Ottó: A keljföljancsi jegyese)	67
<i>Oláh Szabolcs</i> : „És semmit sem akar, csak át” (Bertók László: Ha van a világon tető)	70
<i>Sepsi Andrea</i> : Visky András: Hóbagoly	76
<i>Angyalosi Gergely</i> : A derűs kiúttalanság tüköre (Vajda Mihály: A posztmodern Heidegger)	79
<i>Vajda Mihály</i> : Filozófiai (láb)jegyzetek (Hol az a klub? Hol az a mese?)	87

képek

Maurits Ferenc grafikái

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Baránszky László, Palocsay Zsigmond, Somlyó György, Tóth Krisztina versei
Márton László: Őrült józanok (szomorújáték, 2. rész)
Csiki László kisprózája
Bányai János: Vasárnap délelőtt (irodalmi jegyzetek)
Pomogáts Béla: A magyar irodalom köztársasága

alföld

Irodalmi, művelődési és kritikai folyóirat

Aczél Géza főszerkesztő
Keresztury Tibor
Mészáros Sándor szerkesztők
Szirák Péter munkatárs

szöveg, amelyben Vajda a magyar filozófiai kultúra hiányát, vagy általában véve a hazai kultúra fejlődésének anakronisztikus jelenségeit próbálja értelmezni. Valahogy úgy fogalmaz, hogy a magyar alkotók világa általában „vagy személyes, vagy nemzeti” volt, ennél fogva nem olyan, „amelyben az ember új otthonra lehelhetett volna”. Nos, az erős műfajt, a lírát véve alapul, akárhogy erőltettem az agyam, a nagy költők többsége világszerte nagyon személyes volt; ugyanezen csoport egy részéről az is elmondható, hogy nagyon erősen kötődött nemzetéhez. Nem tudom pontosan, kicsoda az „az ember”, akinek otthonra kell találnia, de biztos vagyok abban, hogy a nagy magyar lírikusoknál megvan ez a lehetőség, s a gátat a nyelvi, kisebb mértékben a politikai, hatalmi tényezők alkotják. Mármost ha Kundera világhírét veszem alapul (bár ő nem lírikus): az ember (?) jobban „otthonra talál” az ő világában, mint Weöres Sándoréban vagy Pilinszkyében? (S még jó néhány nevet sorolhatnék.)

Végül is Heidegger keserves németiségében sem könnyű otthonra találni — még annak sem, aki történetesen németnek született, csak éppen nem tud mit kezdeni a németiség heideggeri mítoszával. Úgy látom, Vajda sem igen tud ezzel mit kezdeni; talán azért nem ejt erről szót, mert túl könnyűnek véli a vonatkozásban a bírálatot. S ebben megint igaza van. A magyar kultúrának meg kell emésztienie Heideggert, úgy, ahogy erre képes. Egy valami tilos: a legkönnyebb végén, az ideológiai alapú elutasítás oldaláról fogni meg a feladatot. Erre mutat példát Vajda Heidegger-interpretációja. Nomeseg arra, hogy szembe lehet nézni azzal: az igazán korszakos problémák bozótjába sok út vezet, belőlük ki — egy sem. Ha egyszer ezt elfogadtuk, számtalan kis ösvényt vághatunk a sűrűben, méghozzá derűsen füttyörészve. S ez (egyszerre pestiesen és heideggerül szólván) *nem Semmi*. (T-Twins—Lukács Archivum—Századvég)

ANGYALOSI GERGELY

FILOZÓFIAI (LÁB)JEGYZETEK

Hol az a klub? Hol az a mese?

Orosz kötetében¹ — mint írja — „1979 és 1993 között született írások szerepelnek. A kérdés, amelyet feszegetnek, ugyanaz: milyenek voltak a létezés feltételei a kelet-európai, jelesen a kádárista szocializmusban, és milyenek például egy olyan típusú polgári demokráciában, mint amilyen a Westminster-modell. És főként: hogy ezek a feltételek milyen egyéni és társadalmi magatartásformák kialakulását bátorítják illetve akadályozzák.” (Az olvasóhoz) Igen, az írások tényleg erről szólnak, de érzésem szerint még ennél is egyértelműbben meg lehet határozni azt a kérdést, amelyre Orosz szenvedélyesen keresi a választ. Szinte már azt mondtam, hogy nem is csupán szenvedélyesen, hanem kifejezetten dühödten, de ez nem lenne pontos. Orosz

István, ha a világ, s benne az emberek ocsmánysága éppen nem kényszeríti arra, hogy felháborodjék, nagyon is szelíd: írásai szinte líraian ellágyulnak — mihelyt azt a világot ábrázolja, amelybe az első látásra beleszeretett, nevezetesen az angliai hétköznapok világát². A kérdés maga akkor talált önmagára, amikor Orosz megismerkedett Angliával. Ettől a pillanattól fogva fokozatosan ébredt rá arra, hogy tulajdonképpen mi is igazja.

Mert amíg itthon élt, s Angliát nem is ismerte, leginkább talán csak az izgatta, miért nem áll ellent a többség a gonosznak. Miért kivételes az a magatartás, amely Orosz Istvánnak egy életre mintát adott, idősebb Orosz István, a szociáldemokrata munkás magatartása, aki nem volt hajlandó „ezekkel” együttműködni³. Nem tudom, megnyugtatta-e a válasz, amire rálelt. Volt ugyanis a kérdésre Orosznak azidőtájt is válasza, mellyel talán — nincsen kizárva — teoretikusan ma is egyetért. De azt bizonyára maga is tudja, hogy ma már tulajdonképpen nem ezt kérdezi, már régen nem ez az ő kérdése. Ma már Orosz egyértelműen azt kérdezi, hogy milyen társadalmi-politikai feltételek szükségeltetnek ahhoz, hogy a gonosznak semmi lényeges sansza ne legyen, *hogy ne a rossz, hanem a jó kísértésen meg bennünket*. Mert — s ez az, amit Orosz meglátott Angliában — az emberek többsége nem áll ellent a kísértésnek, a jó kísértésének sem. S ha ez a helyzet, akkor felesleges kérdezni, hogy miért állnak ellen kevesen a gonosznak, hiszen hál'Istennek a jónak is csak kevesen állnak ellen. S ha mégis felteszem a kérdést, nem igen lesz rá meggyőző a válaszom. Orosz válasza kétségtelenül nagyon összetett volt. A válasz egyik eleme valahol az értelmiségi létre mint olyanra kérdezett rá. Valami módon analogonját képezte Konrád és Szelényi értelmiség-konceptiójának, annak a gondolatnak, hogy az értelmiségi, aki a kontextuális tudás feleslegessé válásával nem találja a helyét a modern, önszabályozó társadalomban, megszálottjává lesz a felülről jövő társadalmi megváltás gondolatának, amit azután — logikusan — csakis valamiféle központosított erőszak-apparátus kiépítésével tekint megvalósíthatónak. Orosz úgy gondolta, hogy az értelmiségi ily módon legalábbis szövetségesevé, mindenképpen függvényévé válik a — gonosz — hatalomnak, melyet ily módon nem felszámolni, hanem megformálni akar.⁴ Hogyan látom én ezt a dolgot, arra mindjárt szót keríték, előbb azonban megpróbálom Orosz válaszat a maga egészében vázolni.

Válaszának „másik fele” hit és értelem viszonyát boncolgatja. Idevágó gondolatai Szász Bélával való, pontosabban elsőként Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című könyvével való találkozásának szülöttei. Amint elolvashatta a műnek Krassó György *M.O. (Magyar Október)* kiadójánál megjelent szamizdatkiadását, Orosz nagyon nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy ha nem is sokan, de voltak olyanok, akik a kommunisták által kommunistáknak rendezett kirakatperekben nem voltak hajlandók együttműködni leendő hőhéraikkal.⁵ Hogy az együttműködőknél valamifajta vakhit, az együtt-nem-működőknél az értelem *dominál*, ebben Orosznak talán igaza van, bár... — de majd később. S bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha előbb még azt a következtetést is levonjuk, hogy a kommunisták többsége hitbéli szükségleteit követvén vált kommunistává.⁶

Aki valaha is olvasta a *Minden kényszer nélkül*, lehetetlen, hogy elfelejtse azt a jelenetet, amikor Szász Béla — fiával kommunista volta miatt mélyen elégedetlen — apja szégyenkezve nyújtja át neki a tévedésből felbontott, egy kommunista megbeszélésre meghívó levelet. „Ne haragudj fiam, azt hittem, hogy nekem jött.” — valami ilyesmit motyogott. Orosz: „Egy ilyen levelet letagadni nem hétköznapi hazugság lett volna, hanem durva beavatkozás a személyiség legbensőbb szférájába, az egyéni integritásának könyörtelen megsértése. Erre nem volt hajlandó 'ama néhai citoyen', bármennyire ellen-szervezett is a kommunista eszmével. Nos, ha valamit, hát azt 'tanulhatta' Szász ebből az esetből, hogy az ember semmilyen helyzetben nem sérti meg mások személyiségének a legbenső burkát, viszont önmaga integritását is a végsőkéig védelmezi az erőszakos külső behatásokkal szemben”. Így igaz. S az is százszázalékgig helytálló, hogy „Szász Béla korábban sem volt olyan fanatikus-an hithű katonája a Pártnak, mint sokan mások, akiket éppen ez a vallásos hit készítetett arra, hogy *mindenben*, még a legképtelenebb, legembertelenebb ügyekben is együttműködjenek választott Istenükkel.” (*Sorsunk a párt?*)

De hadd idézzek még valamit: „A jezsuiták, a kommunisták, és a fasiszták hite *tartalmilag* természetesen gyökeresen különbözött egymástól, ám egy vonatkozásban azonos talajon álltak: mindhárom mozgalom hitte és nyíltan hirdette, hogy igaz eszméi megvalósításáért emberéleteket áldozhat föl, mi több, az emberáldozat bizonyos helyzetekben elkerülhetetlen, sőt, *történelmi szükségszerűség*.” Alapjában véve még ezzel is egyetértek. De nem mész-e, Pistám, túlságosan messzire, amikor így folytatod: „S nem kell különösebb éleslátás ahhoz, hogy észrevegyük: az emberáldozat jogosságába vetett hit az európai kultúra alapmítoszából származik, hiszen az Atyaisten is keresztfára száműzte egyszülött fiát, hogy így kényszerítse az embert közelebb Isten eszméjéhez. De következik-e ebből a belátásból, hogy pusztán azért, mert valaki az európai kultúra szülötte, ez elegendő jogalapot teremt számára emberéletek föláldozásához eszméi oltárán? Nyilvánvalóan abszurd feltételezés. Hiszen az európai kultúrának számos más, szekularizált hagyománya is van, amelyek határozottan szembeszegülnek a vallásos-fanatikus tradíciókkal. Az egyik legfontosabb az individuum szabadságát legfőbb önértékként tisztelő polgári hagyomány, amelynek gyökerei szintén az antikvitásba nyúlnak vissza.” (*Az 'akaratlan bűnösök' elfogulatlan apológiája*) Nem akarok teológiai vitákba keveredni: nem értek a dologhoz. De valahogy nagyon nem stimmel, ahogyan Jézus sorsát ábrázolod. A zsidó Isten, ahogyan Ábrahámot próbára tette — de még az a szörnyű zsarnok is csak próbára tette! — az számomra is nagyon problematikus tradíció. A keresztény mítoszt ezzel szemben én csak olymódon tudom értelmezni, hogy *Jézus maga vállalta az áldozatot, és igaz ügyért*. Pontosan azért, amit Te másik — szekularizált — hagyománynak tekintesz, a szelíd öntudat hagyományának megszületéséért. Nem állítom, hogy az európai keresztény tradíción kívül lehetetlen lenne minden egyes emberi személyiség egyformán értékes és tiszteletre méltó voltának feltétlen elismerése. De hogy ez a gondolat az európai kultúrkörben a keresztény hagyományra nyúlik vissza, azt nem lehet tagadni. Én ma már nem gondolom, hogy hit és értelem

oly módon állnának szemben egymással, ahogy azt elemzésed bizonyos pontokon legalábbis sugallja. Vannak normák, amelyek mellett nem lehet, s nem is kell érvelni. Az emberi méltóságban, az emberi méltóság sérthetetlenségében is hinni kell, ahogy idősb és ifj. Szász Béla, idősb és ifj. Orosz István hisznek benne. Nem hit és értelem állnak szemben egymással. S nem is a hittel van a baj. Akkor van baj, ha valaki valamilyen ember alkotta intézményt — legyen az keresztény egyház, kommunista párt vagy karizmatikus Führer — tekint hite egyedül autentikus képviselőjének. Ha hite nem valami transzcendenshez, hanem nagyon is földi dolgokhoz kötődik.

Orosz fenti, problematikus sorai 1986-ban, első rövid angliai tartózkodása során íródtak. Az az érzésem, hogy azóta e tekintetben is megenyhült, ha racionalizmusából nem is enged. Erre enged következtetni például, ahogyan az angliai egyházközségek szerepét látja mondjuk az angol mindennapi élet szerves részét képező karitatív készség kialakulásában és gyakorlásában.

De szeretnék még visszatérni az értelmiség szerepére. Orosznál ilyen vagy olyan formában mindig ott lappang a probléma. Róla van szó akkor is, amikor a hetvenes-nyolcvanas évek dokumentarista filmjeit elemezvén szembeállítja egymással az uralkodó, a „cselekvő hőst”, a megalázottakat és megszorítottakat gyámolító, ügyükért síkra szálló figurát előtérbe állító többnyire ál-dokumentarista irányzatot a Gulyás testvérek és még néhány más alkotó filmjeivel, akik magukat a megalázottakat és megszorítottakat, a „szenvedő hőst” engedik megszólani⁷, s róla van szó akkor is, amikor a demokratikus ellenzék magatartását kritizálja⁸ vagy amikor az angol mindennapokat elemezvén a szellemi és a gyakorlati szféra a kelet-európaiaktól gyökeresen eltérő viszonyát elemzi.⁹ Orosz nem tudja elfogadni a közép- és kelet-európai értelmiség küldetés-tudatát. Osztom álláspontját. Ezzel a küldetés-tudattal az ú.n. progresszív értelmiség állandóan reprodukálja csak azokat a társadalmi állapotokat, amelyeket — őszintén úgy gondolja — elfogadhatatlannak tekint. A patetikus küldetés-tudattal rendelkező szellemi elit a paternalista hatalom szükségképpen velejárója és — vele sokszor élet-halál küzdelmet folytató — szövetségese. Egy Orosznak és nekem jó világban, abban, amelyet *A Westminster-modell* számos írása ábrázol és elemz, többé-kevésbé mindenki képes rá, hogy artikulálja a maga problémáit, s ha megoldásukhoz szervezeti formát kell találna, a civil-szférában megteremti azt, a szellem embereinek jószerével eszébe sem juthat, hogy ők vállalják magukra a nemzet lelkiismeretének ugyancsak kétes funkcióját.

Összefügg ezzel az egész nacionalizmus kérdéskör is, amely Orosz István könyvének jó néhány fontos tanulmányában felmerül. Szimpatikus és kézenfekvő a számomra, ahogyan Orosz — árnyaltan megkülönböztetve a nacionalizmus „risorgimento” és „integráló” típusát, elfogadva az előbbit, elutasítván az utóbbit — a kérdéskör egészét illetően állást foglal. Magam sem tartom a kultúr- (s természetesen még kevésbé az etnikai-) nemzetre épülő nemzetállam megteremtésére irányuló törekvést semmiféle szükségszerűségnek.¹⁰ Mégis vitám van Orosszal¹¹. Nem állok a *Tout comprendre c'est tout pardonner* álláspontján, s ezért anélkül, hogy Oroszt a közép- és kelet-európai nacionalizmu-

sokkal való bármiféle békekötésre ösztökélném, bátran kérhetem arra, próbálja ezeket a nacionalizmusokat jobban megérteni. Racionalista „nem kell”¹²-jei ugyanis mit sem fognak változtatni az állapotokon. Orosz egy valamit hagy figyelmen kívül¹³: A közép- és kelet-európai térségben a mindkettőnk számára elfogadhatatlan „reakciós nacionalizmusok” (Bibó) kialakulásához is, de elmérgesedésükhöz mindenképpen mindenek előtt az járult hozzá, hogy az itt élő embereknek semmiféle beleszólásuk nem volt abba, hogy miféle állam polgárai legyenek, hogy szó sem volt arról a „megállapodásos egységről”, amit Locke olyan alapvetőnek tartott, hogy Közép- és Kelet-Európa állampolgárai nem szabad akaratukból tekintik érvényesnek önmagukra nézvést az adott állam törvényeit. Igaz, hogy az első világháború befejezése után Woodrow Wilson „a nemzeti-etnikai alapú népszuverenitás elvét igyekezett átültetni a gyakorlatba — botrányos következményekkel” (*A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája*), de én Bibóval értek egyet. A következmények azért botrányosak, mert Wilson hagyta magát — és nem lényegtelen pontokon — eltéríteni a népszuverenitás elvétől, s más, annak és egymásnak is ellentmondó szempontokat alkalmazott. Nincs itt helyem a részleteket elemezni¹⁴, csak arra kérem Oroszt, gondolja végig még egyszer Versailles-t, Trianont, nem valami számára idegen, hanem a locke-i állásponttól.

A kísértő gonosz, melynek ellenállni oly kevesen tudtak, kimúlt. Hogy volt felségterületén enyhén szólva nem a Westminster-modellnek megfelelő állapotok uralkodnak, azt tudjuk. S azt is tudjuk, hogy ez — ha valaha: én sem hiszek a szükségképpen haladásban, amelyért akár emberáldozatot is hozhatunk — csak lassan fordul majd jobbra. Ehhez hozzájárulni mi, értelmiségiek, csak egy módon tudunk, ugyanúgy, ahogy bárki más is. Egy Tom Burke nevű¹⁵ független környezetvédő mondja Orosz *Polgárok akcióiban* című rádióműsorában: „Ez a reflex a civil társadalom egyik alappillére: az ember beleütközik valami problémába és meg akarja oldani azt. S ez egyben lehetőség is arra, hogy adjon valamit a közösségnek, amelyben él.”

A kötet utolsó, 1993 június 6-án Surbitonban a legális Beszélő számára született írását (*Beszélő Dunabogdányban*), melyben elmeséli, hogyan nyomták ki Békés Erzsivel az illegális Beszélő első tizenkét számát, Pista — szomorú nosztalgiával — így fejezi be: „Amikor elváltunk, Bálint azt mondta: ha mi egyszer ezt a klubban elmeséljük.

Hol az a klub? Hol az a mese?” A mese megszületett. Úgy hívják *A Westminster-modell*. Klub? Van is, meg nincs is. Hiszen nem élünk a Westminster-modellben.

(LÁB)JEGYZETEK

1 Orosz István: *A Westminster-modell - válogatott tanulmányok* -, Katalizátor Iroda, Budapest, 1993.

2 Csak ízelítőül (mert nagyon szeretném az olvasóval érzékeltetni Orosz kötetének sokszínűségét, hangjának sokféleségét) néhány olyan mondat a sok hasonló közül, melyekhez bizonyára nem fogok filozófiai (láb)jegyzeteket fűzni, melyeket egy-

szerűen csak olvasni kell, mint egy költeményt, melyben a költő szerelme szépségét ecseteli. „...a környékbeli madarak meghökkentő közvetlensége már tavaly kora tavasszal föltűnt számomra, amikor a virágágyások földjét kezdtem átforgatni és komposzttal alábélelni. ... Vörösbegyek, feketerigók és szajkók társaságában találtam magam, némelyikük ásónyomnyira merészkedett hozzám. ... Hasonló élményre nem emlékszem magyarországi kertész múltamból. Nem emlékszem, hogy a körülöttem kukacozó madarak jelenléte önkéntelenül is arra ösztönzött volna, hogy kissé óvatosabb mozdulatokat tegyek, ...mi több, hogy respektáljam a madarak ittlétét. ...

Amikor aztán később elkezdtem ... egy aprócska szigeten tanyázó csónakházba járni ... megtapasztalhattam a Temze és madarai megejtő viselkedését ... A folyó elsősorban az evezősöké, vitorlásoké, motorcsónakosoké, kishajózőké és horgászoké. Ám legyen bármilyen bivalyerős motorja is a kisebb-nagyobb yachtoknak, csónakoknak és hajóknak, ... a motoros vízijárművek semmivel sem korbácsolják fel jobban a vizet, mint egy keményen behúzó kajakos társaság. ...A temzei emberek saját jószántukból betartják a vízi szelídség írott és íratlan szabályait.”

„A kék kenut használom, minden ceremónia, engedélyek, aláírások, ki- és bejelentések nélkül, anélkül, hogy egyetlenegy zárat, lakatot vagy láncot ki kellene nyitnom, nyitattanom, anélkül, hogy bárki bármilyen formában is beleszólna abba, mikor, milyen hosszú útra veszem igénybe a kenut, anélkül, hogy ezt bárki, bárhol nyilvántartaná.

Lefegyverzően egyszerű. És bizalomteljes. Mint a kenut követő libák, kacsák, hatyúk és más vízimadarak viselkedése, ha lányom ül a csónak orrában, és kenyérdarabokat dobál nekik.

Szelíden és nyugodtan, kapkodás nélkül.” (Tudósítás a Temze-partról: Kiemelések tőlem. V.M.)

Őszintén szólva Orosznak ez a hangja meglepett és megörvendeztetett. Minden másra, éles logikával megfogalmazott érvekre vagy a tűrhetetlennek engesztelhetetlen ostorozására Pista barátom ismeretében fel voltam készülve.

3 „A háború után, a kierőszakolt pártgyesülésnél ő is úgy tett, ahogy az öregebb szoc.dem szakiktól látta: azt hazudta, hogy elvesztette a párttagkönyvét, így viszonylag simán megmenekült attól, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának tagja legyen. ... Kitartott elhatározása mellett, hogy 'ezeknek a piszkos ügyekben' nem vesz részt. Utoljára 1957-ben ajánlottak neki meővezetői állást a gödöllői gépgyárban, meg összkomfortos öröklakást, a bökkenő azonban az volt, hogy ha a pártba nem is, a munkásőrségbe feltétlenül be kellett volna lépnie. Így hát 36 évesen megint csak a pestlőrinci szoba-konyhát választotta. ... Amit rám örököül hagyott, az ez a történet. Az együtt-nem-működés története.” (Az együtt-nem-működés kényszerre)

4 A kötet egyik legkorábbi írása, Elek Judit Martinovics-filmjének különben nagyon érdekes elemzése járja körül a legsokoldalúbban ezt a kérdéskört. Csak a leglényegesebbeket idézném: „Azzal, hogy a filmben a bécsi belügyminisztérium egyik tanácsosa áll nézeteiben legközelebb Martinovicshoz, hogy a vizsgálat során úgyszólván baráti, testi-lelki közelségbe kerülnek, Elek Judit egyértelműen és

művészileg rendkívül termékeny módon foglalt állást Martinovics személyiségét illetően, még hozzá a döntő ponton: Martinovics 'forradalmiságának' kérdésében. ... Éppen hogy Martinovics 'életművének' legrafináltabb koncepciójával állunk szemben, amely nemhogy elválasztaná a reformer értelmiséget a hatalomtól, hanem szőröstül-bőröstül ráutalja: a 'vérbeli reformer' még a forradalom ördögét is kész a falra festeni, hogy a hatalom végre belássa: reformokra és reformista értelmiségre van égető szüksége." És a quintesszencia: „A hatalom és az értelmiség szimbiózisa, úgy vélem, az egész európai történelem egyik kulcskérdése, de különösen döntő, történelemformáló erő volt és maradt a századok során mifelénk, Közép- és Kelet-Európában egészen napjainkig.” (Szerencsés dolog-e a forradalom ördögét a hatalom falára festeni?)

5 Szász Bélát magam is ebben a kiadásban olvastam először, jóval azt megelőzően olvastam már azonban Arthur London könyvét, ami rám is hasonló hatást gyakorolt. Ismervén ugyanakkor Szász Béla sorsát is, még azt a következtetést is levontam, hogy végül tulajdonképpen jobban is járnak azok, akik nem voltak hajlandók együttműködni: megúszták élve, minthogy nem játszották el a párt által rájuk kiosztott látványos főszerepet. Ma már hibásnak tartom ezt a következtetést, ami persze a legcsekélyebb mértékben sem csökkenti Szász Béla, Arthur London, s ki tudja még hány végül is minden látványosság nélkül kivégzett együtt-nem-működő iránti tiszteletemet. A következtetés hibás, egyrészt mert nem tudhatjuk, hány embert lőttek agyon minden további nélkül a Ljubljanka és más hasonló dicső intézmények pincéiben, mihelyt tudomásul vették, hogy nem játsszák el szerepüket [persze szerintem, s nyilvánvalóan Orosz szerint is, még akkor is jobban jártak, mint Buharin, Rajk, Clementis és sokan mások]. Legfőképpen azonban azért hibás, mert ma már biztos vagyok benne: mindazok, akik együtt játszottak, végül is a halált választották. Ha elvállalták a szerepet, végig is akarták játszani: bizonyára úgy érezték, választott istenüknek valóban véres színjátékra van szüksége.

6 Emlékszem a hallatlanul érdekes beszélgetésre, amelyet '56 harmincadik évfordulója tiszteletére Eörsi Belgrád-rakparti lakásában rendezett illegális tudományos ülészekon folytattunk arról, hogy vajon mi is volt a különbség egy Nagy Imre vagy Donáth Ferenc s mondjuk egy Lukács György kommunizmusa között. S mintha konszenzus jött volna létre atekintetben, hogy az előbbieket azért lettek kommunistává, mert úgy gondolták, hogy csakis a kommunisták radikális eszközei alkalmasak azoknak a konkrét, mindennapi — igenis mindennapi — problémáknak a megoldására, amelyeknek megoldásáért muszáj volt tenniük valamit, ha jó lelkiismerettel akartak a tükörbe nézni. S mihelyt belátták, hogy tévedtek, meg is szűntek kommunisták lenni — Nagy Imre is megszűnt kommunista lenni azzal, hogy a halált választotta. Az utóbbiak — Lukács és sok más tipikus közép- és kelet-európai értelmiségi — nem konkrét problémákat akartak megoldani. Meg akarták változtatni a világot, hogy abban ne is létezzenek többé azok a problémák, melyeknek létét tűrhetetlennek érezték. Csakhogy ezek a problémák nem a mindennapok problémái voltak: hanem többnyire — tisztában voltak-e ezzel avagy sem — az emberi egzisztencia problémái. Ők tehát nem is megváltoztatták, megváltani akarták a világot. Valóban a megváltó hit, nem pedig a javító értelem emberei voltak.

7 „...nem ők — akik a helyzet szenvedő alanyai — állnak az alkotók érdeklődésének középpontjában, hanem az ő ügyükért harcoló CSELEKVŐ HŐS... sohasem a hátrányos helyzetűek próbálják meg érdekeiket érvényesíteni, hanem helyettük, a nevükben és nélkülük mindig mások teszik ezt, akik mellelleg nincsenek hátrányos helyzetben” — mondja a Dárday-Vitézi féle dokumentarizmusról. S mégha ezek a cselekvő hősök foglalkozásuk szerint nem is mindig szükegképpen értelmiségiek, mindenképpen azt az értelmiségi beállítódást testesítik meg, amely magátólértetődőnek veszi, hogy az értelmiség feladata a megalázottak és megszorítottak ügyének felkarolása és képviselete. „De meg lehet-e oldani egész társadalmi csoportok sorsát helyettük és nélkülük?” — kérdezi Orosz. Amit ezzel szembeállít, a Gulyásék-féle dokumentumfilm, az végső fokon nem kevesebbet hoz, „mint egy hasonlíthatatlanul árnyaltabb, dinamikusabb valóságképet, s egy toleránsabb, az egymással felelős indítékokat egyaránt megértő emberképet.” (A cselekvő és a szenvedő hős)

8 „Igaz ugyan, hogy a szamizdat és elsősorban a Beszélő igen színvonalas kritikában részesítette a rendszer legkirívóbb ellentmondásait, és belefogott 56 és az azt követő korszak dokumentatív feltárásába is, ám maga is valami igen paradox dologgal próbálkozott: az elvileg megreformálhatatlannak tartott rendszer gyakorlati megreformálásával; másképpen fogalmazva azzal, hogy 'suba alatt' változtassa meg a rendszert, úgy, hogy azt az uralkodó elit ne is nagyon vegye észre. Polgári demokrácia, ellenzéki pártok létrehozása nem szerepelt a 'demokratikus ellenzék' programjában.” (Hol a liberalizmus?) Ez az 1992-ből való megfogalmazás Orosz hite szerint csupán enyhített variánsa 1982-ben megfogalmazott álláspontjának, amelyet a Beszélőben „Kívül-álló” néven publikált, s amelyről a jelen kötet függelékében a következőt írja: „Egy írásom ... Kívül-álló álnéven jelent meg a 3. számban, 1982 májusában. Lévén a Beszélő nyomdása, az ellenzék politikai stratégiájáról indított vitában nem lett volna okos dolog saját néven megnyilatkoznom. A hivatal-védte ellenzékiesség alapgondolata az volt, hogy az ellenzéknek nem a hatalom reformistái, hanem a hatalmon kívül lévő társadalmi csoportok felé kellene orientálódnia. Ezt ma sem látom másként. Véleményemet azonban igen éles, időnként bántó, igazságtalan formában fejtettem ki — ezt ma már sajnálom.” Nos, kedves jó Pista, hogy az a cikk bántó és igazságtalan formában fejtette ki, amit kifejtett, az tagadhatatlan. De — kérdem — nem vagy-e igazságtalan magaddal, amikor ezt most a magad szemére hányod? S hogy a kérdésre választ tudjál adni, hadd meséljem el Neked itt most, hogy láttam én az időtájt ezt a dolgot. Hogy 1985-ig nem beszéltünk róla, jöllehet Heidegger-ügyekben is, csak úgy baráti-lag is igencsak gyakran láttuk egymást, az természetes: Te nem beszélhettél róla, hogy a Beszélő nyomdása vagy, nekem pedig nemcsak a józan megfontolás, ízlésem is tiltotta, hogy rákérdezzek: Mondd, Pistám, nem Te vagy az a bizonyos Kívül-álló? Lehetetlen volt nem tudni, hogy Te vagy: nincsen olyan hülye ávósa a világnak, aki a cikk példaanyaga és stílusa alapján be ne azonosított volna Téged. S mégsem tudtam elhinni, hogy a cikket Te írtad. Hiszen Te abban a cikkben nem egyszerűen élesen és bántón kritizáltad az ellenzékét, hanem a leghatározottabban

elhatároltad magad tőle: hivatal-védte ellenzékiiségnek minősítetted. (Te, aki annyi minden áldozatot hozván, ezen ellenzék legfőbb orgánumát nyomtattad! — amint azt Tőled 1985-ben azután megtudtam.) Nem hittem el, és mégis tudtam, hogy Te írtad — hiszen a Beszélő akarta is, hogy ez köztudott legyen: Taktikai okokból el kellett hitetni a világgal, hogy Neked ehhez az ellenzékhez semmi közöd nincsen.

Jól ismertelek és szerettelek, s ezért lelkemben sem kértem számon számomra érthetetlen magatartásodat. Bizalmat előlegeztem Neked. S amikor közölted velünk a tényeket, nagyon is boldog voltam, hogy nem tévedtem. Hogy miért nem beszéltem Neked azóta sem a dologról, az már nem tartozik a nyilvánosságra. De kérek, ne vállald azt a cikket. Mint az a „főszövegéből” is mindjárt kiderül, osztom a közép- és kelet-európai értelmiséggel kapcsolatos fenntartásaidat. Az a cikk azonban más mint ennek durva és bántó megfogalmazása.

9 „Ha röviden, néhány szóban kellene összefoglalnom, végül is miben tapasztaltuk meg azt a bizonyos európaiságot, akkor a gyakorlati, aktív szféra, illetve a személyiségi jogok egészséges kifejléttségét említeném első helyen. A Rajnától keletre haladva azt látjuk, hogy a passzív, szellemi, elméleti szféra aránytalanul fejlettebb szinten áll, mint a gyakorlati, ami nyilvánvalóan összefügg a közép- és kelet-európai térség történelmi fejlődésének cikk-cakkjaival, zsákutcáival, kényszerű külső meghatározottságaival.” (Polgárok és alattvalók)

10 A liberális tradícióval — mondja Orosz — „a modern nemzetállam fogalma csak abban az esetben fér meg, ha nemzetén mindig politikai nemzetet értenek.” Ez vitán felül így van.

11 L. ezzel kapcsolatosan Közös gondjaink? című írásomat is A történelem vége? Közép-Európa — 1989 című (Századvég, Budapest, 1992.) kötetemben.

12 „... ha a nemzetnek nem küldetése, hogy ha török, ha szakad, bármi áron kiharcolja független államiságát, akkor a következő problémák esnek el egy csapásra. 1) nem kell az államhatárokat mindenképpen a nemzet határaihoz igazítani, így a nemzet határai elveszítik politikai-hatalmi súlyukat; 2) nem kell az állampolgárok legfőbb kötelességévé, előre adott sorsszerű hivatásává tenni a nemzet államalapítói törekvéseinek feltétlen kiszolgálását, s ezzel az individuum felszabadul a nacionalizmus kvázivallásos morális nyomása alól; 3) végül nem kell az ugyanazon politikai keretek között élő többi nemzeti kisebbséget már ab ovo, létezésüknél fogva gonosz ellenségnek tekinteni, hiszen ha immár nem cél az egységes nemzetállam létrehozása, akkor ennek 'rosszindulatú akadályozásával' egyetlen nemzeti kisebbség sem vádolható többé.” (A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája.

A nem kell-ek kiemelései tőlem. — V.M.) S mi van, ha egy nemzet értelmisége és politikusai mégis azt hiszik, hogy a nemzetnek küldetése, hogy bármi áron kiharcolja államiságát? Mindenek előtt meg kell értenünk, miért hiszik ezt. Pistám: itt is „a valóságos események hiteles dokumentálása” az értelmiség, a küldetéstudattal nem rendelkező értelmiség elsődleges feladata, nem pedig az, hogy megmondjuk, mit s hogyan kellene gondolni. Abban persze, hogy mi lenne a jó, egyetértünk.

13 Amit különben közös „teoretikus hőseink” — Burke és Bibó — egyike, Bibó István elemez érzésem szerint a legpontosabban.

14 Kutyafuttában csak a következőt említeném: A Monarchia széthullott (vagy ahogy Fejtő Ferenc gondolja és megfontolandó érveket hoz fel emellett Rekviemében, a nagyhatalmak szétverték). Muszáj volt politikai határokat huzigálni. S fogadjuk el vagy sem, hogy a politikai határok akkor a legjobbak, ha egybeesnek az etnikai határokkal, annyi bizonyos, hogy olyanoknak kellett volna lenniök, amelyeket a terület lakosai — ahogy Bibó mondja — könnyen megszokhattak volna. Nem ilyenek voltak. Kinek állt módjában e térségben eldönteni, hogy abban az államban él-e, amelyben szeretne?

15 *Nomen est omen?*

VAJDA MIHÁLY

Főszerkesztő: ACZÉL GÉZA

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
valamint a József Attila Alapítvány támogatásával

Felelős kiadó: Aczél Géza

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége

Nyomás: Piremon Nyomda, Debrecen

Felelős vezető: Dr. Gere Kálmán

Index: 25 901

ISSN 0401-3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 26/A. I. em. Telefon: 412-626 —
Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza
— Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt., árusításban a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt.
és a regionális részvénytársaságok — Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a hírlapkézbesítőknél és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) — 1900 Budapest
XVIII., Lehel u. 10/A — közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR
Postabank Rt. 219-98636 021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra. — Évi előfizetés 480 Ft, félévi
240 Ft, negyedévi 120 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az Alföld
irodalmi, művelődési és kritikai folyóirat nevét.